

Tekenen is de Tijd 127

26 december 2021-1 januari 2022

Tijdens de kerstdagen leest Erik Borgman het laatste boek van de Franse wetenschapsfilosoof Michel Serres. Serres schrijft dat de westerse cultuur zou zich nieuwe wegen moet laten wijzen door het verhaal van de Wijzen uit het Oosten die Maria, Jozef en Jezus bezoeken. Als door een ster.

Ik had het niet gepland, maar het bleek zeer toepasselijk. Eerste Kerstdag begon ik te lezen in het boek dat de Franse filosoof Michel Serres (1930-2019) bij zijn dood had nagelaten. Hij had er naar eigen getuigenis zijn hele leven aan gewerkt en het was nog steeds niet helemaal af. Tijd voor een laatste herziening was er echter niet meer. De Franse titel van het boek is moeilijk te vertalen: *Relire le relié* (Paris: Le Pommier/Humensis 2019). Letterlijk betekent dit: 'Het verbondene herlezen', maar het is tegelijk een woordspelletje met de betekenissen van het woord 'religie'. Dat kan zijn afgeleid, zo wordt algemeen gezegd, van ofwel het Latijnse woord voor '(ver)binden', *religare*, ofwel van het Latijnse woord voor 'herlezen', *relegere*. Serres probeert in zijn boek de twee betekenissen tegelijk recht te doen. Religie verbindt door onze situatie te laten herlezen: dat is zijn stelling. Deze leidt tot intrigerende gedachten waarvan ik er hier enkele presenteer – met excuses aan de degenen die voor degelijke bespiegelingen geen geduld hebben.

Wat het lezen van het boek van Serres in deze dagen na kerst zo toepasselijk maakt, is de centrale rol die het verhaal van de Wijzen uit het Oosten erin heeft, in de volksmond vaak de Drie Koningen genoemd. Deze rol had ik overigens kunnen vermoeden: op de omslag van het boek staat een reproductie van het schilderij *De aanbidding door de Wijzen* van Albrecht Dürer. Serres geeft dit verhaal, dat de evangelielezing zal zijn op het feest van Epifanie komend weekend (Matteüs 2,1-12), een uiterst originele interpretatie, gebruik makend van elementen uit de tekst zelf, maar eveneens uit de volkscultuur die de vage contouren van de 'Magiërs uit het Oosten' waar het Matteüsevangelie over spreekt, heeft aangevuld met allerlei details. Zo zouden het er drie zijn, zouden zij luisteren naar de namen Casper, Melchior en Baltasar en elk een van de veronderstelde drie varianten van het menselijk ras vertegenwoordigen: het Europese, het Aziatische en het Afrikaanse. Aan de geschenken die zij meebrengen, zijn uiteenlopende betekenissen gegeven. Serres ziet het goud als het symbool van het geld, het heilzame en geneeskrachtige mirre als symbool voor de technologische kennis en de geurige wierook als symbool van de taal en de interpretatie, die zelf vrijwel onzichtbaar blijft maar alles omgeeft en doordringt met betekenis.

Economie, wetenschap en ordenende taal: het zijn volgens Serres drie manieren om macht over de wereld uit te oefenen en haar te onderwerpen. Voor Serres is het daarom niet vreemd dat de mannen uit het Oosten worden aangeduid als zowel magiërs als koningen.

Het draait voor Serres uiteindelijk om de confrontatie tussen de magiërs en Maria, Jozef en hun kind. Zij volgden een ster van hoge doelen en verheven idealen, of het nu ging om rijkdom, technologische kennis of betekenisvolle ordening. Wat ze aantreffen, beschrijft Serres echter als 'een pasgeborene in een vuile kribbe met stro, omringd door doodgewone dieren en een ongeregistreerd echtpaar'. Kortom: 'Ze zochten het alles, maar ze vonden het niets.' Dat betekent in Serres ogen echter niet dat hun tocht mislukt is. Het laat zien dat deze leidt tot een betekenisvolle omkering:

mchtig, geleerd en van hoge afkomst, ontdekken het geld, de wetenschap en de taal plotseling de religie in zijn zwakke, arme en populaire staat. Strikt genomen ontdekken de wijze koningen haar *op het moment van haar geboorte*.

Zij zien de religie op het moment dat zij opnieuw ontstaat, in en uit het niets. Dit maakt het verhaal van de Drie Wijze Koningen oftewel de Drie Koninklijke Wijzen volgens Serres tot een openbaring – ‘Epifanie’ – voor onze tijd.

Serres pleit ervoor dat de Westerse cultuur opnieuw te rade gaat bij de religie en haar verhalen. Dat is opmerkelijk, want Serres was hoogleraar filosofie en wetenschapsgeschiedenis en geloofde hartstochtelijk in het belang van de wetenschap. Hij geloofde ook in het belang van economische vooruitgang en van een rechtvaardige ordening van de samenleving. In het tijdperk van de Verlichting is het wetenschappelijk analyserende en het technologische verstand in dit alles leidend geweest, maar wat Serres betreft kwam dat tijdperk ten einde op het moment dat de atoomboom op Hiroshima viel. Deze bom, aangeduid met de bijnaam *Little Boy*, kwam als een persiflage op het kerstverhaal ‘van alzo hoge’ naar de aarde. Daarmee toonde de technologische wetenschap zich in potentie net zo gewelddadig en vernietigend als de religie. Dat de economie kan leiden tot uitbuiting van mensen en de aarde mag inmiddels ook duidelijk zijn evenals het feit dat culturele en talige ordeningen van de wereld mensen en dingen onzichtbaar en betekenisloos kunnen maken. Kortom, zegt Serres: ‘Lange tijd geloofden wij dat het vuur van de wetenschap minder geweld voortbracht dan dat van de godsdiensten; ik en wij hebben ons vergist.’

Daarom staan wij volgens Serres als Westerse cultuur met lege handen en in deze situatie kan de religie ons een weg vooruitwijzen. Met name het verhaal van de Koninklijke Wijzen die met het Christuskind worden geconfronteerd.

Serres pleit voor eerherstel van het mythisch denken dat wij in het Westen geneigd zijn als achterhaald te beschouwen. Behalve van verhalen uit de christelijke traditie maakt hij in zijn boek gebruik van Griekse mythen. Hij maakt bovendien duidelijk dat religie met behulp van haar rituelen ‘mijn leven met het lot van de wereld en de mensheid’ verbindt:

mijn hart met de vloed, mijn longen met de berg, mijn honger met de aarde, mijn emoties met de seismische trillingen, het vuur van vulkanen en sterren met de hitte van mijn ledematen, mijn geslacht en mijn gevoelens.

Maar het allerbelangrijkste is voor Serres uiteindelijk een specifiek aspect van het christendom: dat ze de geschiedenis als betekenisvol beschouwt omdat God zijn betekenis realiseert in het lot van zijn schepselen. Dit betekent niet dat de christelijke traditie een vooraf gegeven betekenis op de geschiedenis projecteert. Het betekent dat zij de geschiedenis ziet als gevuld met betekenis en elk moment beschouwt als op mysterieuze wijze verbonden met de aanwezige, maar verborgen God.

Hoewel voorgedaan door een ster vroegen de Drie Koninklijke Wijzen de weg aan degenen die verondersteld worden rijkdom en kennis te hebben en te weten hoe zij de wereld moeten interpreteren. Ervan overtuigd dat de ster die zij volgen wijst op de geboorte van een koning van de Joden (Matteüs 2,2), gaan zij als koningen bij andere koningen te rade. Koning Herodus echter pretendeert zelf de legitieme koning van de Joden te zijn. Maar op de terugweg, na hun confrontatie met het kind dat in

de blik van deze mensen niets is en geen betekenis heeft, 'gingen zij langs een andere weg naar hun land terug' (vers 12) en vermeden Herodus. Zoals bekend laat deze het hier niet zomaar bij zitten en ontpopt zich als massa- en kindermoordenaar: 'Hij liet in Betlehem en heel de omgeving alle jongetjes van twee jaar en jonger ombrengen' (vers 16) om zeker te zijn dat hij ook in de toekomst geen concurrentie te vrezen zou hebben. De slachtoffers van deze actie gedenken wij op 28 december, het feest van Onnozele-Kinderen.

Voor deze verwoede en nietsontziende poging geld, macht en aanzien te behouden, waarmee volgens Serres de economie, de wetenschap en de politiek geneigd is te reageren, suggereert het evangelie een alternatief: Jozef en Maria die met hun kind naar Egypte vluchtten (vers 13-15). Egypte is volgens Serres:

een land dat de Joden in die tijd vergeleken met Sheol, een hel van blinde dodelijk duisternis waar God opnieuw en altijd *absconditus* [= verborgen, E.B.] verblijft en zich verbergt. Hij is afwezig en ik zie niemand.

Dit laatste zinnetje in de ik-vorm maakt duidelijk dat Serres zichzelf betrokken weet. Er zit na het falen van de economie, de wetenschap en de gebruikelijke manieren om de wereld te ordenen niets anders op dan een radicaal andere weg te kiezen: de weg die de ster zal blijken te wijzen. Het is zaak het goud van de rijkdom, de mythe van de kennis en de wierook van de geordende wereld weg te geven en, net als het kerstkind, in het duister dat zo ontstaat, geboren te worden tot een nieuw begin.

Wat een testament voor een wetenschapsfilosoof! – ik kan het niet anders zeggen.

Op Tweede Kerstdag, de dag waarop ik deze tekst schrijf, komt het bericht dat aartsbisschop Desmond Tutu is overleden. Op zijn manier is Tutu Zuid-Afrika op een vergelijkbare weg voorgegaan en voor velen als een ster geweest. Moge het licht dat hij uitstraalde hem nu verlichten!

Erik Borgman, lekendominicaan
voorzitter van de programmaraad van het Huis van Dominicus